

Immanuel Kant

Lesbrief

editie 2014 / 2015 | www.spinozalens.nl

Leven

Immanuel Kant wordt algemeen als een van de allergrootste filosofen uit de geschiedenis beschouwd. Op tal van gebieden heeft hij de filosofie een nieuwe wending gegeven.

Zijn filosofie was ook de bekroning van de Verlichting, een stroming die door kritisch onderzoek van de rede een einde wilde maken aan vooroordelen en bijgeloof.

Kant werd in 1724 geboren in Koningsbergen, destijds een belangrijke en bloeiende stad in het koninkrijk Pruisen (nu heet ze Kaliningrad en hoort ze bij Rusland). Hij was voorbestemd om zadelmaker te worden, net als zijn vader.

Maar voor handwerk bleek de kleine Immanuel niet geschikt te zijn vanwege zijn zwakke gestel. Omdat hij goed kon leren besloten zijn ouders dat hij dan maar theoloog moest worden.

Die keuze lag voor de hand want zij waren aanhangers van het piëtisme, een stroming binnen het protestantisme die de nadruk legde op vroomheid en eerlijkheid. Natuurlijk bezocht hij een piëtistische school. Daar maakte hij kennis met de filosofie, dankzij de rector, die daar zelf erg in was geïnteresseerd. Op de universiteit van Koningsbergen, waar hij als zestienjarige werd toegelaten, begreep hij al gauw dat filosofie hem veel beter lag dan theologie. Ook verdiepte hij zich er in de wetenschap, met name in de nieuwe natuurkundige theorieën van Isaac Newton. Als arme student verdiende hij zijn brood met bijlessen aan

andere studenten. Na zijn studie werkte hij als huisleraar, om vervolgens weer terug te keren naar de Koningsbergse universiteit, waar hij na verloop van tijd werd benoemd tot hoogleraar in de logica en de metafysica.

Hij stierf in 1804, een paar jaar voordat het ooit zo machtige koninkrijk Pruisen vernietigend werd verslagen door de Franse keizer Napoleon.

Een revolutionair in de studeerkamer

Naarmate hij ouder werd hechtte Kant aan een leven van regelmaat. Na zijn werkdag aan de universiteit dineerde hij graag in het gezelschap van vrienden of kennissen, met wie hij ook een potje biljartje of kaartje. Dan wandelde hij een uurtje door zijn geboortestad, om zich vervolgens terug te trekken in zijn studeerkamer. Daar schreef hij boeken die gevestigde opvattingen over de wereld en de mens op hun kop hebben gezet.

Als dertigjarige beschreef hij bijvoorbeeld hoe ons zonnestelsel volgens Newtons wet van de zwaartekracht geleidelijk is ontstaan uit een oernevel, terwijl haast iedereen er nog vanuit ging dat aarde en zon in één keer door God waren geschapen.

In zijn latere leven richtte hij zich vrijwel uitsluitend op de filosofie en ook op dat gebied schreef hij revolutionaire werken. Daartoe behoren zeker zijn drie 'kritieken', die hij kort na elkaar publiceerde: *Kritiek van de zuivere rede*, *Kritiek van de praktische rede* en *Kritiek van het oor-*

deelsvermogen. In alle drie doet Kant grondig en kritisch onderzoek naar de vermogens van de menselijke rede. Alleen al door deze onderwerpkeuze betoont hij zich een vertegenwoordiger van de Verlichting, die ook het 'tijdperk van de rede' wordt genoemd.

De kritieken behandelen drie verschillende aspecten van de rede, die grofweg overeenkomen met de klassieke driedeling van het ware, het goede en het schone. *Kritiek van de zuivere rede* gaat over de theoretische rede, het vermogen waarmee wij kennis van de wereld verwerven. Kant ontwerpt hier een kennistheorie die hij zelf heeft vergeleken met de Copernicaanse revolutie. Copernicus had geleerd dat de zon niet om de aarde draait maar de aarde om de zon. Zo stelt Kant dat onze kennis zich niet richt naar de voorwerpen, zoals altijd is gedacht, maar dat de voorwerpen zich juist richten naar onze kennis. De kennis die wij opdoen van de buitenwereld wordt bepaald door de onveranderlijke structuur van de menselijke geest. Dat begint al met de zintuiglijke waarneming: de dimensie van ruimte en tijd waarin die plaatsvindt van niets anders dan 'zuivere vormen van ons de zintuiglijkheid', die wij noodzakelijkerwijs aan al onze zintuiglijke indrukken opleggen.

Kritiek op de metafysica

In zijn *Kritiek van de zuivere rede* stelt Kant dat we alleen ware kennis kunnen hebben van de zintuiglijke waarneembare wereld. Begrippen waaraan geen zintuiglijke waarneming ten grondslag ligt zijn volgens hem leeg, zonder inhoud. Hiermee verwerpt hij de metafysica (de leer van een bovenzintuiglijke werkelijkheid) die tweeduizend jaar lang de kern van de filosofie had gevormd. Of liever, hij verwerpt de *dogmatische* metafysica, die haar kennis altijd als hoogste wetenschap en hoogste waarheid had gepresenteerd. Want hij is ervan overtuigd dat mensen een natuurlijke metafysische behoefte bezitten, al kan die niet door onbetwifelbare kennis worden bevredigd.

De beoefening van metafysica komt nooit verder dan speculatie, maar deze gebeurt niet in het wilde weg: zij vindt een leidraad in drie grote metafysische ideeën die al in ieders rede aanwezig zijn: de ideeën van God, de menselijke ziel en de wereld als een geordend geheel.

Ook de menselijke rede bezit dergelijke vormen of, in Kants terminologie 'categorieën', bijvoorbeeld eenheid, veelheid en oorzakelijkheid. [zie kader] In *Kritiek van het oordeelsvermogen* geeft Kant een nieuw antwoord op de vraag waarom we iets mooi vinden. Hij komt tot de bevinding dat het bij de ervaring van schoonheid uiteindelijk niet om de inhoud gaat maar om de vorm. En vormen ervaren we als mooi wanneer we er een bepaalde orde in waarnemen, alsof de elementen ervan op doelmatige wijze zijn gerangschikt, en niet willekeurig.

Maar het esthetische oordeel waarop deze ervaring berust is volgens Kant afhankelijk van onze verbeeldingskracht, die zelf actief en creatief naar doelmatigheid zoekt. Schoonheid ligt niet in de dingen zelf maar in de manier waarop wij ernaar kijken.

Kritiek van de praktische rede

Ook de *Kritiek van de praktische rede* bracht een revolutie teweeg, ditmaal op het terrein van de ethiek of de zedenleer. Vanaf de Oudheid was de ethiek bovenal een geluksleer geweest, die antwoorden gaf op de vraag hoe je het best gelukkig kunt worden.

Kant breekt met die traditie. Volgens hem is de zedenleer in wezen 'niet de leer hoe wij ons gelukkig moeten maken, maar hoe wij het geluk *waardig* moeten worden'. En dat worden we door zedelijke deugdzaamheid of, anders gezegd, door een goede wil, die ons aanspoort steeds het goede te doen. Kant ontkent geenszins dat alle mensen een natuurlijk verlangen naar geluk hebben, maar hij is van mening dat zedelijk handelen niet echt zuiver is zolang dit verlangen er een rol bij speelt.

Handelingen volgens de zuivere praktische rede zijn geheel onbaatzuchtig en geschieden louter uit achting voor de zedelijke wet: 'handel zo dat het grondbeginsel van je wil altijd tevens kan gelden als beginsel van een algemene wetgeving'. Bij elke morele beslissing moet je je afvragen: kan ik willen dat iedereen handelt zoals ik mij nu voorneem zelf te handelen?

Dit is volgens Kant een eeuwige wet van de praktische rede, die het karakter heeft van een *categorische imperatief*, een gebod dat onder alle omstandigheden tot navolging verplicht. Kants ethiek is een ethiek van de heilige plicht, die niet toestaat rekening te houden met de omstandigheden en gevolgen van een handeling.

Kant zelf geeft een treffend voorbeeld. Nadat hij uit de zedelijke wet de stelregel heeft afgeleid dat je nooit mag liegen, zegt hij dat je zelfs niet mag liegen tegen een moordenaar als deze bij je aanklopt om te vragen of jouw vriend, die door hem achterna wordt gezeten, zijn toevlucht heeft genomen in je huis.

Kants ethiek is vaak bekritiseerd om haar onverbiddelijke strengheid en starheid. Zelf begreep hij trouwens ook wel dat zij in de praktijk niet of nauwelijks haalbaar was voor mensen van vlees en bloed: 'Misschien heeft nog nooit een mens zijn plicht geheel onbaatzuchtig (zonder vermenging met andere drijfveren) uitgeoefend; misschien zal ook nooit iemand zover komen hoezeer hij er ook naar streeft.' Maar juist dit voortdurende *streven* naar een ideaal dat wellicht nooit helemaal zal worden bereikt wordt is voor Kant al voldoende blijk van iemands goede wil.

Waardigheid en gelijkheid

Evenals vroegere filosofen beschouwt Kant het verlangen naar geluk als een uitbreiding van het dierlijke verlangen naar genot, een uitbreiding die mogelijk wordt gemaakt door de rede. Zolang hij alleen maar naar geluk streeft is de mens nog niet méér dan een *animal rationale*, een met rede begiftigd dier. Pas als zedelijk wezen verheft de mens zich boven het hele dierenrijk.

Kant drukt deze verheffing uit in het begrip 'intrinsieke waarde' of 'waardigheid'. Intrinsieke waarde onderscheidt hij van 'relatieve waarde' of prijs. Voor zover mensen een prijs hebben (die wordt bepaald door eigenschappen zoals slimheid, handigheid of lichaamskracht) kunnen ze worden vervangen door anderen met dezelfde prijs.

De intrinsieke waarde daarentegen is onvervangbaar. Voor zover mensen een prijs hebben kunnen ze door anderen

als middel worden gebruikt (bijvoorbeeld als arbeidskracht), maar voor zover ze waardigheid bezitten zijn ze doel-in-zichzelf, onaantastbaar of 'heilig'. Die heiligheid bezitten mensen al omdat ze als redelijke wezens de *aanleg* tot zedelijke goedheid bezitten. Daarom zijn alle mensen altijd ook doel in zichzelf, en mag niemand louter als middel worden gebruikt.

Op grond van dit inzicht formuleert Kant de categorische imperatief ook als volgt: 'Handel zo dat je de mensheid, zowel in jouw persoon als in de persoon van ieder ander, steeds tegelijk als doel, nooit alleen als middel gebruikt'.

Alle mensen zijn weliswaar aan elkaar gelijk voor zover ze allemaal dezelfde intrinsieke waarde hebben, maar Kant beklemtoont dat deze gelijkheid heel goed is te verenigen

met maatschappelijke ongelijkheid. In de samenleving van zijn tijd was die ongelijkheid nog heel groot. Zij was nog overwegend een standensamenleving, waarin de 'hoge' of 'lage' geboorte een bepalende rol speelde.

Eigendunk of egoïsme

De grootste belemmering voor de goede wil is volgens Kant de eigendunk, de neiging om zichzelf meer waard te achten dan ieder ander. Wie door eigendunk is bevangen zal niet geneigd zijn andere mensen als zijn gelijke te behandelen, als een doel-in-zichzelf.

Hij toont zelfs minachting voor de zedelijke wet, want hij kan niet de nederigheid opbrengen die nodig is om zich daaraan te onderwerpen.

In zijn laatste grote werk, *Antropologie in pragmatisch opzicht*, gebruikt Kant in plaats van eigendunk een vertrouwd woord, namelijk egoïsme. Hij omschrijft de 'morele egoïst' als iemand 'die alle doeleinden tot zichzelf beperkt' en die zijn wil in laatste instantie laat bepalen 'door zijn eigen geluk, in plaats van door de voorstelling van plicht.' Zulke mensen leven volgens de stelregel: 'Bemin jezelf boven alles, maar God en je naaste omwille van jezelf.'

Kant zou het eens zijn met de vroegere filosofen die egoïsme als de wortel van het kwaad beschouwden.

Het hevigst en duidelijkst komt egoïsme tot uiting in sterke hartstochten als eerbij, hebzucht of heerszucht. Daarin zijn mensen steeds gericht op één zaak (eer of roem, rijkdom en macht) waarvan ze denken dat die hen gelukkig zal maken. Iemand die zich door zulke hartstochten laat leiden, betoogt Kant, zal andere mensen gebruiken als middelen of werktuigen om zijn doel te bereiken. Hij weet hen te manipuleren, en daarvoor is grote slimheid vereist.

De schone schijn

Die slimheid is des te groter als de anderen niet eens door hebben dat ze worden gebruikt en gemanipuleerd. Anders dan plotselinge en kortstondige gemoedsuitbarstingen, die eerlijk en open zijn, zijn de duurzame egoïstische hartstochten arglistig en verholend.

Men weet ze niet alleen te verbergen, maar bij anderen zelfs de schijn te wekken uit nobele motieven te handelen. Onder zulke schone schijn, onder een 'moreel vernisje' zoals Kant het noemt, gaan egoïstische motieven doorgaans schuil.

Ongetwijfeld zou Kant het eens zijn met Socrates' opvatting dat je niet je best moet doen om goed te *schijnen*, maar om goed te *zijn*. Zijn ouders hadden hem als kind al een afkeer van leugen en bedrog bijgebracht.

Toch vindt hij schone schijn niet in alle gevallen verwerpelijk. In zijn *Antropologie* schrijft hij dat alles wat 'fatsoen'

of 'decorum' wordt genoemd (zoals hoffelijkheid of complimentjes maken) niets is dan schone schijn.

Maar omdat iedereen, onnozele kinderen uitgezonderd, deze schijn meteen doorziet, is zij geen echt bedrog en dus niet laakbaar. Kant rekent fatsoen dan ook niet tot de *Sittlichkeit*, de zedelijkheid in eigenlijke zin, maar tot de *Sittsamkeit*, de welgemanierdheid.

Welgemanierdheid is de belangrijkste uiting van wat Kant civilisatie of beschaving noemt. Zij maakt het pas mogelijk dat mensen samenleven in een 'civiele samenleving' of staat. Zedelijke deugdzaamheid daarentegen is voor zo'n samenleving niet vereist. Politiek en ethiek zijn op zichzelf heel verschillende zaken, laat Kant zien.

De inrichting van een staat gaat niet uit van de goede wil van de individuen maar van hun egoïsme. De staat beschikt over beproefde middelen om dit egoïsme aan banden te leggen, namelijk de strafwetten en de macht om overtreders van die wetten te bestraffen. Door een goede inrichting, schrijft Kant, kun je zelfs een volk van duivels in een staat verenigen! Een staat kan zijn burgers niet dwingen om zedelijk-goede mensen te zijn, maar wel om goede staatsburgers te zijn.

Alle burgers zijn gelijkelijk onderdaan van de staat en de wetten, hoe groot de maatschappelijke ongelijkheid ook moge zijn. Kant moest echter, net als bijna al zijn

tijdgenoten, niets hebben van de politieke gelijkheid in de democratie. In zijn ogen was democratie een despotie van het volk die alleen door een gewelddadige revolutie kon worden ingesteld, een mening die hij verkondigde vlak na de Franse Revolutie. Hij had het volste vertrouwen in de monarchie, die in zijn tijd nog bijna overal in Europa floreerde. En met name in de monarchie onder Frederik de Grote, de koning die het grootste deel van Kants leven over Pruisen had geregeerd en zichzelf 'eerste dienaar van de staat' had genoemd.

Geschiedenis en vooruitgang

Kant was als filosoof van alle markten thuis. In zijn *Antropologie* en een aantal essays uit dezelfde tijd ontwierp hij ook nog eens een alomvattende theorie van de menselijke geschiedenis. Vroegere Verlichtingsdenkers hadden al hun 'grote verhaal' geschreven over de mensheid die zich van een primitieve beginstadium ontwikkelt tot een het stadium van volwassenheid en redelijkheid. Alles in die verhalen draait om de vooruitgang, een centrale gedachte in de Verlichting. Diersoorten kennen geen vooruitgang, schrijft Kant, maar de menselijke soort kan 'zich door voort te schrijden in een reeks van onafzienbaar veel generaties opwerken tot haar bestemming'.

Die bestemming is volgens Kant, niet zo verrassend, de zedelijke deugdzaamheid van de mensheid. De ontwikkeling naar dit doel komt neer op de historische ontplooiing van de menselijke rede. Deze verloopt in drie stadia, die overeenkomen met drie perioden in de wereldgeschiedenis.

Ten eerste is er het stadium van *cultivering*, waarin de mens zich in technisch opzicht ontwikkelt. Hij leert dingen maken met zijn handen en ontdekt hoe hij grondstoffen uit zijn omgeving kan gebruiken voor zijn levensonderhoud en geleidelijk ook voor luxere behoeften.

Dan volgt het stadium van *civilisering*, waarin mensen leren als burgers van een staat samen te leven. In dit stadium, waarin we volgens Kant nog steeds verkeren, overheerst nog het egoïsme.

Maar doordat mensen leren zich fatsoenlijk te gedragen en door zelfdiscipline hun begeerten in toom te houden, worden ze al voorbereid op het laatste stadium, dat van de *moralisering*. Pas dan zal het werkelijke doel van de geschiedenis zich geleidelijk openbaren; tevoren bleef het nog verborgen (behalve dan voor Kant en diens lezers).

Deze gedachte van een 'verborgen plan' in de wereld-geschiedenis is later ook te vinden bij de filosoof Hegel, die sterk door Kant is beïnvloed.

Kant geloofde overigens niet dat de mensheid ooit volmaakt gemoraliseerd zal kunnen zijn, alleen al omdat mensen van nature altijd zullen blijven zoeken naar hun eigen geluk. Het is een ideaal dat nooit helemaal zal worden verwerkelijkt, hooguit steeds dichterbij benaderd.

De strijd als motor van de vooruitgang

Volgens Kant zijn er twee grote drijfveren die mensen ertoe brengen hun redelijke vermogens te ontwikkelen en zo voor vooruitgang te zorgen. De eerste drijfveer is het individuele streven naar geluk; dit zorgt ervoor dat mensen zich allerlei inspanningen getroosten om door henzelf gestelde doelen te bereiken. De tweede is de strijd, en wel op drie verschillende niveaus.

Er is de strijd tussen individuen, die elk naar hun eigen geluk streven. Zij wordt vooral aangewakkerd door de grote egoïstische hartstochten, eerzucht, hebzucht en heerszucht. Kant beklemtoont het grote belang van de hartstochten voor de historische vooruitgang: 'Dank aan de natuur voor de onverdraagzaamheid, voor de afgunstig wedijverende ijdelheid, voor de onbevredigbare begeerte om te hebben of te heersen! Daarzonder zouden alle voortreffelijke natuurlijke talenten in de mensheid eeuwig onontwikkeld blijven sluimeren.'

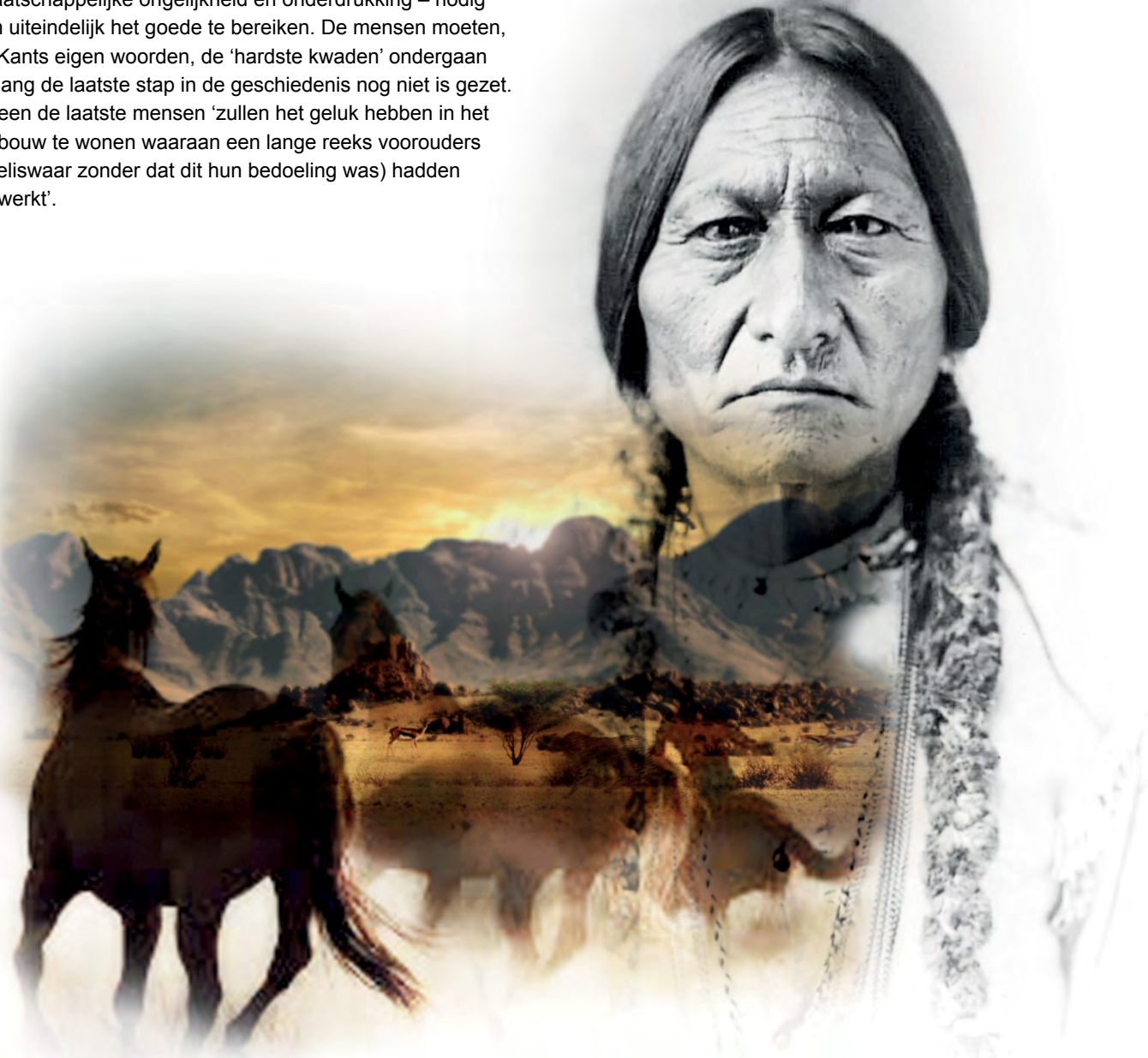
Daarnaast is er de strijd tussen maatschappelijke klassen, die gebaseerd is op de ongelijkheid onder de mensen, een 'rijke bron van zoveel kwaad, maar ook van al het goede'. De lagere klasse wordt uitgebuit door de hogere, die haar dwingt voor haar te werken en talloze luxegoederen voor haar te produceren. Zo houden de hogere klassen boven-

dien zelf vrije tijd over om zich te wijden aan wetenschap en kunst, die ook veel bijdragen aan de beschaving. Ten derde is er de strijd tussen volkeren of staten, de oorlog, die Kant als een 'onontbeerlijk middel' tot vooruitgang beschouwt.

Het is toch wel een opmerkelijke visie: volgens Kant is het kwaad in zijn verschillende vormen – egoïsme, oorlog, maatschappelijke ongelijkheid en onderdrukking – nodig om uiteindelijk het goede te bereiken. De mensen moeten, in Kants eigen woorden, de 'hardste kwaden' ondergaan zolang de laatste stap in de geschiedenis nog niet is gezet. Alleen de laatste mensen 'zullen het geluk hebben in het gebouw te wonen waaraan een lange reeks voorouders (weliswaar zonder dat dit hun bedoeling was) hadden gewerkt'.

Wilden en westerlingen

Kant wijst erop dat mensen omwille van de vooruitgang hun natuurlijke hang naar luiheid en vreedzaamheid moeten overwinnen door krachtiger drijfveren: 'De mens wil eendracht, maar de natuur weet beter wat goed is voor zijn soort; zij wil tweedracht. Hij wil kalmpjes en prettig leven,

de natuur wil echter dat hij zijn nonchalance en dadenloze tevredenheid achter zich laat en zich in arbeid stort en in grote moeilijkheden, om de middelen te vinden waarmee hij zich daar weer op verstandige wijze van kan bevrijden.' Kant constateert dat veel van zijn tijdgenoten ervan dromen hun moeizame leven in te ruilen voor een paradijselijk bestaan, zoals ze dat kennen uit Robinson Crusoe en reisverhalen over de indianen of de bewoners van de Stille Zuidzee. Deze 'wilden', zoals ze destijds werden genoemd, konden zich immers nog overgeven aan hun natuurlijke hang naar luiheid. Jean-Jacques Rousseau had de wilden bewonderend beschreven als mensen die zo wijs waren om alle kwaden en kwalen van de westerse samenleving te vermijden.

Maar volgens Kant zou Rousseau alleen gelijk hebben indien er niet nog een laatste, glorieus stadium van de geschiedenis zou aanbreken, dat alle voorgaande ellende rechtvaardigt.

Wilden zijn in Kants ogen slechts lui lakken die voortijdig zijn afgehaakt in de grote mars van de geschiedenis. Daarom ontberen ze ook de waardigheid van de westerse mens, die ploetert voor zijn vooruitgang. Welbeschouwd zijn ze niet méér waard dan de dieren. Hoe verlicht Kant verder ook moge zijn, de gedachte van de **ene** mensheid is hem nog vreemd.

Eeuwige vrede

Oorlogen zijn volgens Kant een noodzakelijk kwaad in het langdurige proces van de wereldgeschiedenis. Maar in het laatste stadium van die geschiedenis worden ze juist een belemmering voor de vooruitgang, en vooral voor de verdere vervolmaking van de afzonderlijke staten. En die is nodig want pas in goede staten zullen de voorwaarden worden geschapen voor 'de goede zedelijke opvoeding van een volk' te verwachten.

De menselijke soort kan zich alleen moraliseren in een toestand van algehele en blijvende vrede, die Kant 'een algemene wereldburgerlijke toestand' noemt. Kant vond het ideaal van een 'eeuwige vrede' tussen staten zo belangrijk dat hij er een uitgebreid essay aan heeft gewijd. Daarin schetst hij een toekomst van een wereldomspannende vredesbond die erop gericht is de vrijheid van de lidstaten te behouden en te garanderen, door middel van volkerenrecht.

Hier betoont Kant zich een hartstochtelijk en visionair pleitbezorger van de vooruitgang: pas anderhalve eeuw na zijn pleidooi, en na twee verwoestende wereldoorlogen, werden de Verenigde Naties opgericht.

Kant over de Verlichting

Kant heeft een veelgeciteerde omschrijving van de Verlichting gegeven:

'Verlichting maakt een einde aan de onmondigheid die aan de mens zelf te wijten is'.

Onder onmondigheid verstaat hij hier het onvermogen van mensen om hun verstand op eigen kracht te gebruiken, zonder af te gaan op de mening van anderen.

Verlichting betekent dus: zelfstandig nadenken, zich bevrijden van de dwang van vooroordelen en gevestigde meningen. Onmondigheid is volgens Kant de eigen schuld van mensen omdat ze blijven steken in geestelijke luiheid en lafheid.

Voor verlichting is niet alleen inspanning nodig maar ook moed. Daarom kiest Kant als haar motto de Latijnse uitdrukking *sapere aude!* – durf je verstand te gebruiken!

Sapere aude!

Vragen

1. Sapere aude (durf je verstand te gebruiken) is een lijfspreuk geworden van de Verlichting. Wat bedoelt Kant met deze aansporing?
2. Wat bedoelt Kant met zijn definitie van ethiek als de leer 'hoe wij het geluk waardig moeten worden'?
3. In hoever is volgens Kant in het zedelijk handelen de 'schone schijn' of het doen-alsof gerechtvaardigd?
4. Welke drie stadia onderscheidt Kant in de wereldgeschiedenis, en hoe verhouden die zich tot historische ontwikkeling van de menselijke rede?

Opdrachten

1. Volgens Kant mag het eigen streven naar eigen geluk geen rol spelen bij zuiver zedelijke handelingen.

Ben je het met hem eens?
2. Kant is van mening dat strijd en de daarmee verbonden ellende noodzakelijke voorwaarden zijn voor de vooruitgang van de mensheid. Ben je het met die visie eens?
3. Kant koesterde het ideaal van een eeuwige vrede op aarde. Onderschrijf je dat ideaal, en zo ja, hoe zou het volgens jou kunnen worden bereikt?

Colofon

De **Kant Lesbrief 2014/2015** is evenals de eerder verschenen Spinoza en Rousseau Lesbrief een uitgave van de Stichting Internationale Spinozaprijs en bestemd voor gebruik in het onderwijs.

Auteur : Dr. Hans Dijkhuis
Vormgeving: Casefilm.nl
Beeld: RAZA graphic design|art direction

© Stichting Internationale Spinozaprijs
www.spinozalens.nl

De lesbrief is mede mogelijk gemaakt door Van Dijk Educatie, het Mr. C.R.C. Wijckerheld Bisdom Fonds en het Prins Bernhard Cultuurfonds
www.cultuurfonds.nl